

Юридичні науки

УДК 340.114.5

Суходоля Мар'яна Володимирівна

здобувач наукового ступеня "Доктор філософії"

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Суходоля Марьяна Владимировна

соискатель научной степени "Доктор философии"

Донецкого национального университета имени Василя Стуса

Sukhodolia Mariana

Postgraduate Student of the

Vasyl' Stus Donetsk National University

**ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ТРАНЗИТИВНИХ
СУСПІЛЬСТВ: ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙ
ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА И ПРАВОСОЗНАНИЕ ТРАНЗИТИВНЫХ
ОБЩЕСТВ: ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА И ТРАНСФОРМАЦИЙ
LEGAL CULTURE AND LEGAL AWARENESS OF TRANSITIVE
SOCIETIES: PROBLEMS OF ANALYSIS AND TRANSFORMATION**

Анотація. Статтю присвячено проблемам аналізу та трансформації правової культури і правосвідомості транзитивних суспільств.

Метою дослідження є виявлення особливостей правової культури та правосвідомості транзитивних суспільств.

Виявлено, що перехідний стан світового суспільства спровокував експоненціальне зниження рівня правової культури та правової свідомості населення майже всіх країн світу. Що ж до України, то цілком закономірно поглиблення кризи, оскільки наразі наша країна проходить одразу через два тринзитивні стани: 1) від тоталітарної країни до

демократичної, ліберальної; 2) від карантинного до посткарантинного стану.

Зроблено висновок, що усе, зазначене вище, необхідно обов’язково враховувати під час спроб втілення реформ, бо правосвідомість транзитивних суспільств внаслідок фактору невизначеності та кризовості тяжіє до деформацій, а отже, є надто уразливою до будь-яких „рухів” державних інституцій і схильна до заздалегідь їхньої негативної оцінки. Кроки та месенджі влади у цей період мають бути вдвічі виваженішими, тому що важливо надати відповідні гарантії постраждалим від карантинних обмежень, збалансовано використовувати державний примус та заходи юридичної відповідальності для їхнього дотримання, але, разом з тим, забезпечити принципи рівності, безсторонності та недискримінаційності, у площині чого і знаходяться перспективи досліджень обраної тематики.

Наголошується на тому, що під час карантинних обмежень правова свідомість мешканців усіх країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою. При цьому, на рівні правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, транзитивне суспільство.

Анотація. Стаття посвячена проблемам аналізу і трансформації правової культури і правосознання транзитивних обществ.

Целью исследования является выявление особенностей правовой культуры и правосознания транзитивных обществ.

Выявлено, что переходное состояние мирового сообщества спровоцировало экспоненциальное снижение уровня правовой культуры и правового сознания населения почти всех стран мира. Что касается

Украины, то вполне закономерным является углубление кризиса, поскольку сейчас наша страна проходит сразу через два транзитивных состояния: 1) от тоталитарного государства к демократическому, либеральному; 2) от карантинного – к посткарантинному состоянию.

Сделан вывод, что всё вышеупомянутое необходимо обязательно учитывать при попытках проведения реформ, так как правосознание транзитивных обществ вследствие факторов неопределенности и кризисности тяготеет к деформациям, а следовательно, слишком уязвимо к любым "движениям" государственных институтов и склонно к заранее негативной их оценке. Шаги и месенджи власти в этот период должны быть ещё более взвешенными, поскольку важно предоставить соответствующие гарантии пострадавшим от карантина, сбалансированно использовать государственное принуждение и меры юридической ответственности для их соблюдения, но, вместе с тем, обеспечить принципы равенства, беспристрастности и недискриминационности, в плоскости чего и находятся перспективы исследований избранной тематики.

Отмечается, что во время карантина правовое сознание жителей всех стран мира претерпело существенных колебаний, и это является общим признаком. При этом на уровне правовой культуры правовая ситуация выглядела совершенно неоднородной.

Ключевые слова: правовая культура, правосознание, транзитивное общество.

Summary. The article is devoted to the problems of analysis and transformation of legal culture and legal awareness of transitive societies.

The aim of the study is to identify the peculiarities of the legal culture and legal awareness of transitive societies.

It is revealed that the transitional state of world society has provoked an exponential decline in the level of legal culture and legal consciousness of the population of almost all countries of the world. As for Ukraine, it is quite natural to deepen the crisis, since now our country is passing through two transitional states at once: 1) from a totalitarian country to a democratic, liberal one; 2) from a quarantine to a post-quarantine state.

It is concluded that all of the above must be taken into account when trying to implement reforms, because the legal consciousness of transitive societies due to the factor of uncertainty and crisis tends to deform, and therefore is too vulnerable to any "movements" of state institutions and is subject to their negative assessment in advance. The steps and messages of the authorities during this period should be doubly balanced, because it is important to provide appropriate guarantees to victims of quarantine restrictions, use state coercion and legal liability measures in a balanced way to comply with them, but, at the same time, ensure the principles of equality, impartiality and non-discrimination, in the plane of which the prospects for research on the chosen topic are located.

It is noted that during the quarantine restrictions, the legal consciousness of residents of all countries of the world has undergone significant fluctuations, and this is a common feature. At the same time, at the level of legal culture, the legal situation looked completely heterogeneous.

Key words: *legal culture, legal awareness, transitive society.*

Актуальність теми дослідження та постановка проблеми.
Сучасність ознаменувалася багатьма трансформаційними процесами у всьому світі, що безпосередньо пов'язано із коронавірусною пандемією, тому можна сказати, що усі країни у певному сенсі набули ознак транзитивності. Але для України це стало подвійним викликом на тлі того, що транзитивний стан і так був властивий для нашої країни, а кризові

процеси спостерігалися у всіх без винятку сферах життя суспільства. Зазначеним і зумовлено кризу правосвідомості, яка неодмінно позначається на характеристиках фактичної поведінки людей (тобто на їхній правовій культурі). Причому аналіз правової культури транзитивних суспільств представляє неабияку складність через непередбачуваність вектору розвитку ситуації. А отже, тема дослідження потребує теоретичної розробки та напрацювання практичних рекомендацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика правової культури та правосвідомості у теорії держави та права не є новою і ставала предметом досліджень таких вчених, як Ю. Калиновський, Л. Макаренко, Т. Михайліна, О. Проць, Ю. Тополь, Л. Удовика, В. Швачка та багатьох інших. Проте, особливий стан транзитивності суспільства України зумовлює актуалізацію інтересу до даного питання.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є виявлення особливостей правової культури та правосвідомості транзитивних суспільств.

Викладення основного матеріалу. Правова свідомість та правова культура, будучи соціально-залежними та динамічними явищами, є неоднорідними за своєю природою як у загальносвітовому, так і в регіональному та груповому контексті. „Не існує єдиної „ідеальної” правової культури, до якої прагнуть окремі суспільства. Від того, в яких умовах розвивається право, яке культурне та культурно-правове середовище оточує суб’єктів права у такий момент історичного розвитку, залежить характер правової культури, її конкретний зміст на різних рівнях людського існування – від людства загалом до індивідуального життя кожної людини” [1]. Глобалізація детермінує динаміку національної правової культури, трансформує засоби й умови її розвитку; зростає роль у значенні правової культури суспільства й особистості у національній правовій системі [2]. Суспільства поступально розвиваються, одні

державні, соціальні, правові, культурні формації змінюють інші, і це є цілком природно. Однак, кожна така трансформація характеризується стресовістю та невизначеністю, навіть якщо у результаті відбудуться зміни на краще. Свідомість людини повинна мати час та можливість сприйняти, увібрати нові парадигми суспільного життя та втілити їх у поведінку. У разі, якщо зміни відбуваються порівняно швидко, або очевидним, видимим для більшості є їхній позитивний результат, суспільна свідомість адаптується досить ефективно. Якщо ж трансформаційний період затягується, та(або) негативні риси є яскраво вираженими, свідомість, як і суспільство, застигає на певний час у кризовому стані.

У сучасних наукових дослідженнях у галузі права непоодинокими є згадування транзитивних суспільств (або суспільств перехідного типу), які знаходяться на етапі переходу від одного якісного стану до іншого. Причому це може бути властиве для правової, соціальної системи певної держави, а може характеризувати економічне, культурне, ментальне середовище тощо.

Як вірно зазначає Ю. Калиновський, в перехідних суспільствах, до яких у тому числі належить і Україна, правова система та система правових цінностей перебувають у динамічному стані. Структура правосвідомості людини перехідного періоду суспільства загалом як системи певних цінностей та настанов має низку особливостей, наявність старих і нових систем цінностей [3, с. 132; 4, с. 25]. Хочеться додатково наголосити, що у динамічному русі насправді знаходиться будь-яка соціальна та правова система, і цей рух є безперервним, інакше не буде поступального розвитку. Також, як вбачається, характерною особливістю транзитивних суспільств є не проста наявність в них двох чи більше систем цінностей, а наявність конфлікту між ними. З цього витікають дві можливі проблеми: 1) ускладненість вибору системи цінностей з-поміж функціонуючих у суспільстві; 2) визначеність з вибором певної системи

цінностей, але водночас відсутність стратегічних напрацювань та тактичних засобів для послідовного їх відстоювання та впровадження у соціальну та правову реальність.

Саме тому, на наш погляд, виділення специфічних ознак таких суспільств, а також їхня класифікація представляють досить складне завдання, оскільки система знаходиться ніби-то „на зламі”, і у певний проміжок часу складно передбачити вектор її руху.

Концепт транзиту у суспільних науках розглядається як процес трансформації посттоталітарних суспільств, який охоплює весь спектр суспільних відносин: політику, економіку, соціальну структуру, управління, право, культуру та духовну сферу [5, с. 200]. Проте, у дослідженні перехідних суспільств не варто концентруватися виключно на переході тоталітарних та посттоталітарних держав у іншу якість. Це також може бути властивим для будь-яких державних, правових та суспільних формацій, які історично тривалий час рухалися в одному напрямі, а у певний проміжок часу внутрішні процеси чи зовнішній вплив (найчастіше це відбувається все ж таки у комбінації) приводять до якісних змін, які можуть бути як експоненціальними, так і досить тривалими у часі.

Останнє характерне для України, яка перебуває у „статусі” держави перехідного типу вже майже тридцять років. Такий тривалий період цілком природньо позначився на стані правової культури та правосвідомості українського суспільства. Бо, як наголошує В. Швачка, у ситуації політичної, економічної соціальної і правової кризи особі тяжко адаптуватись до нових реалій, розібратись у боротьбі інтересів, що призводить до зміни її системи цінностей і норм поведінки. Зниження рівня життя, контрастний розподіл матеріальних благ, криза влади, порушення соціального порядку, нормального функціонування суспільства призводить до зниження рівня правової свідомості і правової культури

особи [6, с. 12]. А тим більше це відбувається, коли кризові процеси тривають настільки довго.

М. Цимбалюк у своїй кандидатській дисертації аналізує особливості становлення українського суспільства як громадянського, в якому старі правові цінності (знання, почуття, ідеї) ще не втратили своєї дієвості, а нові, демократичні, ще не стали загальним надбанням громадян, нормою правового мислення та поведінки. Тому, на думку згаданого автора, і правосвідомість громадян України є неоднорідною, непослідовною та суперечливою, в ній поєднуються паростки нових демократичних цінностей із залишками старих, тоталітарних [7, с. 9]. Непоодинокими є твердження, що стан правосвідомості українців характеризується нігілістичним ставленням до права, але більш вірно було б сказати, що нігілізм на сучасному етапі є найбільш розповсюдженою формою правосвідомості в Україні, хоча представлений в нашій країні комплекс усіх деформацій правосвідомості (правовий дилетантизм, правовий прагматизм, перероджена правосвідомість тощо) [8, с.126]. Очевидно, що домінування у суспільстві деформованої правосвідомості не могло не позначитися на стані його правової культури. А отже, практичні дії у сфері права набувають ознак зловживання своїми правами, бажання обійти правові настанови, використати їх виключно на свою користь. Причому суспільний інтерес залишається далеко осторонь. І, що є найбільш негативним в описаній ситуації, така поведінка характеризує як пересічних українців, так і чиновників усіх рівнів, депутатів, значну кількість суддів.

Під час впровадження у національну правову систему нових елементів, найбільша складність полягає у необхідності знаходження балансу між запозиченими заходами, спрямованими на підвищення рівня правової свідомості і правової культури, та збереженням національної ідентичності. О. Проць наполягає на тому, що „зовнішні привнесення в національну правову культуру будь-яких елементів, які не узгоджуються з

національним правовим менталітетом, можуть спричинити негативні наслідки: внутрішні суперечності, загрозу для системності правової культури, її дисфункції тощо. Тому в умовах впливу глобалізації на національну правову культуру необхідно для її захисту від проникнення деструктивних елементів виділити чинники, що дають змогу зберегти самобутність правової культури. Саме правовий менталітет, що характеризується міцністю, сталістю, а іноді консервативністю, забезпечує національно-духовну специфіку правової культури" [9]. Зазначене повністю відображає сутність та актуальну проблематику глобалізації. Проте на сучасному етапі світ знаходиться на порозі тривалого та важкого транзитивного періоду, пов'язаного із вірусом COVID-19 та карантинними обмеженнями. Обмеження різного ступеня жорсткості, закриті кордони навіть між країнами Європейського Союзу спричинили величезну кількість негативних наслідків. Серед них і економічні втрати (як національного, регіонального, так і світового масштабу); закриття бізнесів і, як наслідок, скорочення робочих місць, зростання рівня безробіття без винятку в усіх країнах світу; скорочення можливостей для міграції, в тому числі трудової; соціальна напруга; зростання рівня домашнього насильства внаслідок режиму самоізоляції; наступ навіть на базові права людини. Цілком очевидно, що такі процеси перевели весь світ у стан транзитивного суспільства з усіма наслідками, які стосуються невпевненості у векторі розвитку. Наразі спрогнозувати розвиток ситуації не може ніхто, хоча спроби регулярно здійснюються.

Отже, правова свідомість мешканців усіх країн світу зазнала суттєвих коливань, і це є спільною ознакою. А от на рівні правової культури правова ситуація виглядала абсолютно неоднорідною. Наприклад, у Данії, Фінляндії, Німеччині, Новій Зеландії, навіть попри окремі критичні зауваження, населення у питомій своїй більшості намагалося

виправдати дії уряду, демонструвало лояльність і, звісно ж, суворо та без будь-яких винятків дотримувалося карантинних обмежень.

У певних державах, включаючи і Україну, загальна недовіра державним інституціям, правосвідомість та правова культура виявилися на настільки низькому рівні, що карантинні обмеження на початку карантину нерідко порушувалися, а десь до липня-серпня 2020 року їх вже не дотримувався майже ніхто (причому характерним є в цілому створення необхідних умов для їхнього дотримання). І, скоріше, з подивом, дивилися на тих, хто цих обмежень все ще намагався дотримуватися. Це є свідченням загалом деформованої свідомості населення, дуже низького рівня правової культури та, більше того, майже повної відсутності почуття соціальної відповідальності.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Таким чином, перехідний стан світового суспільства спровокував експоненціальне зниження рівня правової культури та правової свідомості населення майже всіх країн світу. Що ж до України, то цілком закономірно поглиблення кризи, оскільки наразі наша країна проходить одразу через два тринзитивні стани: 1) від тоталітарної країни до демократичної, ліберальної; 2) від карантинного до посткарантинного стану.

Зазначене необхідно обов'язково враховувати під час спроб втілення реформ, бо правосвідомість транзитивних суспільств внаслідок фактору невизначеності та кризовості тяжіє до деформацій, а отже, є надто уразливою до будь-яких „рухів” державних інституцій і схильна до заздальгідь їхньої негативної оцінки. Кроки та месенджі влади у цей період мають бути вдвічі виваженішими, тому що важливо надати відповідні гарантії постраждалим від карантинних обмежень, збалансовано використовувати державний примус та заходи юридичної відповідальності для їхнього дотримання, але, разом з тим, забезпечити принципи рівності,

безсторонності та недискримінаційності, у площині чого і знаходяться перспективи досліджень обраної тематики.

Література

1. Макаренко Л.О. Правокультурність як необхідна умова розвитку правової культури // Держава та регіони. Сер.: право. 2018. №4(62). С.22-27.
2. Удовика Л. Особенности развития украинской правовой культуры в условиях глобализации // Закон и жизнь. 2013. №9(3). С. 245-249.
3. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія. Харків: Право, 2008. 288 с.
4. Тополь Ю.О. Правовий нігілізм: стан, детермінанти та можливі шляхи подолання // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 4. С. 25–33.
5. Бірюкова А. Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації // Підприємництво, господарство і право. 2018. № 5. С.198-202.
6. Швачка В.Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 22 с.
7. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 17 с.
8. Міхайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.
9. Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації // Підприємництво, господарство і право. 2017. №12. С. 229-233.

References

1. Makarenko L.O. Pravokulturnist yak neobkhidna umova rozvytku pravovoi kultury // Derzhava ta rehiony. Ser.: pravo. 2018. №4(62). S.22-27.
2. Udovyka L. Osobennosti razvitiia ukrainskoi pravovoi kultury v usloviakh hlobalizatsii // Zakon y zhyzn. 2013. №9(3). S. 245-249.
3. Kalynovskyi Yu.Iu. Pravosvidomist ukrainskoho suspilstva: geneza ta suchasnist: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2008. 288 s.
4. Topol Yu.O. Pravovyi nihilizm: stan, determinanty ta mozhyvi shliakhy podolannia // Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava. 2004. № 4. S. 25–33.
5. Biriukova A. Transformatsiia natsionalnoi pravovoi systemy v umovakh hlobalizatsii // Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. 2018. № 5. S.198-202.
6. Shvachka V.Iu. Pravova sotsializatsiia osoby v suchasnykh umovakh: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv, 2008. 22 s.
7. Tsymbaliuk M.M. Formuvannia pravosvidomosti hromadian u protsesi rozbudovy hromadianskoho suspilstva: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.12. Kyiv, 2004. 17 s.
8. Mikhailina T.V. Rol intehtyvnogo potentsialu pravosvidomosti u reformuvanni pravovoi systemy. Vinnytsia: DonNU Imeni Vasylia Stusa, 2018. 312 s.
9. Prots O. Zberezhennia samobutnosti natsionalnoi pravovoi kultury v umovakh yevrointehtratsii ta hlobalizatsii // Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. 2017. №12. S. 229-233.